

УДК (316.356.4:159.923.2-054.5)(477)

ТИПИ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ: АПРОБАЦІЯ ТЕОРЕТИЧНОГО КОНЦЕПТУ

Судин Данило Юрійович – кандидат соціологічних наук, асистент кафедри історії та теорії соціології Львівського національного університету імені Івана Франка

У статті наводяться результати апробації теоретичного концепту типології національних ідентичностей відповідно до двох критеріїв: аскриптивних та діяльнісних ознак. До перших належать ті соціокультурні характеристики індивіда, які він/вона отримує чи незалежно від власних дій або настанов, чи внаслідок активності, яка не є спрямованою на набуття цих ознак (тобто згадані ознаки є епіфеноменами такої активності). Натомість до других належать ті характеристики, які можуть бути отриманими лише завдяки свідомій та цілеспрямованій активності індивіда. Відтак, запропоновано наступну типологію національних ідентичностей: 1) інтенсивний тип ідентичності (на основі як аскриптивних, так і діяльнісних ознак); 2) аскриптивний тип (лише на основі аскриптивних ознак); 3) консекутивний тип (лише на основі діяльнісних ознак); 4) невизначений тип (на основі жодного з критеріїв). Апробацію здійснено на основі результатів всеукраїнського опитування "Українське суспільство – 2006".

Ключові слова: національна ідентичність, компоненти національної ідентичності, типи національної ідентичності.

В статье представлены результаты апробации теоретического концепта типологии национальных идентичностей на основании двух критериев: аскриптивных и деятельностных признаков. К первым относятся те социокультурные характеристики индивида, которые он / она получает или независимо от собственных действий или установок, или в результате активности, которая не направлена на приобретение этих признаков (т.е. упомянутые признаки являются эпифеноменами такой активности). К другой группе признаков относятся те характеристики, которые могут быть получены только благодаря сознательной и целенаправленной активности индивида. Поэтому предложено следующую типологию национальных идентичностей: 1) интенсивный тип идентичности (на основе как аскриптивных, так и деятельностных признаков); 2) аскриптивный тип (на основе аскриптивных признаков); 3) консекутивный тип (на основе деятельностных признаков); 4) неопределенный тип (на основе ни одного из критериев). Апробация осуществлена на основе результатов всеукраинского опроса "Украинское общество – 2006".

Ключевые слова: национальная идентичность, компоненты национальной идентичности, типы национальной идентичности.

The article deals with the results of the approbation of theoretical concept of typology of national identities according to the two criteria: ascriptive and activity related attributes. The first group consists of sociocultural characteristics of individual, which are obtained either without any activity or attitudes, or as a result of activity, which was not aimed to achieve these characteristics (so they are epiphenomena of that activity). The other group consists of characteristics, which could be obtained only in case of conscious and purposeful individual's activity. Thus, the following typology of national identities is suggested: 1) intense type of national identity (basing on both ascriptive and activity related attributes); 2) ascriptive type (basing on ascriptive attributes); 3) consecutive identity (basing on activity related attributes); 4) indefinite identity (basing on none of mentioned attributes). Empirical verification of offered typology is conducted on results of Ukrainian survey "Ukrainian Society – 2006".

Keywords: national identity, components of national identity, types of national identity.

Проблема ідентичності є однією з центральних в сучасній соціології, про що свідчать дослідження провідних західних теоретиків – Е. Гідденса, Ю. Габермаса, А. Турена, П. Бурдьє, Г. Уайта тощо. Проте соціологічна концептуалізація феномену національної ідентичності ще не завершена у зв'язку зі багатомірністю цього явища. Ситуація ускладнюється нестачею теоретичних та емпіричних напрацювань, які б розкривали зміст національної ідентичності з соціологічної перспективи: попри те, що

існує низка впливових концепцій нації (Б. Андерсона, Е. Гелнера, Е. Сміта, Е. Гобсбаума, М. Білліга, Р. Брубейкера, К. Калхуна), більшість з них розроблена вченими, які є істориками чи політологами. В цьому контексті дослідження національної ідентичності в межах соціології сприятиме заповненню лакуни в системі її знань про соціальну реальність. Окрім теоретичного вивчення національної ідентичності має і практичне значення: ідентичність є основою для соціальної солідарності, тобто умовою для функціонування суспільства та його розвитку. У випадку українського суспільства одним з джерел такої солідарності може виступати національна ідентичність, проте існує ризик зворотного результату: у випадку існування значних регіональних відмінностей в поширеності та змістовому наповненні української національної ідентичності вони можуть спричинити розкол в межах суспільства. Згадана проблема перебуває в центрі уваги українських вчених, серед найбільш вагомих слід згадати дослідження Н. Черниш, В. Арбеніної, Л. Ази, О. Стегнія, В. Середи, К. Іващенко, Я. Грицака. Дослідницькі перспективи згаданих вчених полягають у вивченні або регіональних, або вікових відмінностей у структурі колективних ідентичностей населення України, проте відчувається брак систематичних досліджень відмінностей у змістовому наповненні української національної ідентичності, тобто розробці типології національних ідентичностей. Відтак, метою пропонованої статті є спроба верифікувати теоретичну модель специфікації змістового наповнення української національної ідентичності.

В межах пропонованої статті здійснено верифікацію теоретичного концепту, запропонованого в попередніх статтях [1], [2]. Для цього нами було проаналізовано результати наступних досліджень:

- основним джерелом емпіричних даних виступали результати всеукраїнського соціологічного моніторингу "Українське суспільство – 2006", проведеного в 2006 р. ІС НАН України ($n = 1800$);
- допоміжним джерелом емпіричних даних були результати соціологічного дослідження "Львів–Донецьк: соціологічний аналіз групових ідентичностей та ієрархії суспільних лояльностей" 2004 р. ($n = 800$).

Для перевірки основних гіпотез було використано наступні запитання з моніторингу "Українське суспільство – 2006":

- "Ким Ви себе в першу чергу вважаєте?", де одним з варіантів відповіді було "громадянином України";
- "Як Ви особисто вважаєте, наскільки важливою чи не важливою є кожна з наступних обставин, щоб вважатися справжнім українцем?", для чого індивідам було запропоновано 4-бальну шкалу: 1 – дуже важливо; 2 – до певної міри важливо; 3 – не дуже важливо; 4 – зовсім не важливо, – та такі 9 елементів української ідентичності:
 - народитися в Україні;
 - мати українське громадянство;
 - прожити в Україні більшу частину свого життя;
 - знати українську мову;
 - бути віруючим християнином;
 - поважати українські закони та політичний устрій;
 - відчувати себе українцем;
 - бути українцем за національністю;
 - відчувати відповідальність за Україну.

Для подальшого аналізу було відібрано тих респондентів, що вважають себе українцями за національністю ($n = 1448$). Щоправда в цьому випадку йдеться про національність "за паспортом", яка не обов'язково повинна означати наявність в індивіда української національної ідентичності. Для перевірки коректності подальшого аналізу на основі цих даних, було використано результати дослідження "Львів–Донецьк" за 2004 р., які представлено у Табл. 1.

Таблиця 1.

Відсоток респондентів, що ідентифікують себе з українцями відповідно до міста проживання та національності "за паспортом"

Львів		Донецьк	
національність за паспортом		національність за паспортом	
українська	інша	українська	інша
78,9%	15,9%	61,7%	14,3%

Отже, національність "за паспортом" та національна самоідентифікація не є тотожними поняттями, проте між ними існує значне співпадіння: на основі даних Табл. 1 можна очікувати, що більше

50% респондентів, які мають українську національність за паспортом, ідентифікують себе з українцями¹. Проте одразу зробимо застереження: числові дані, отримані при подальшому аналізі, слід сприймати як приблизні та нерепрезентативні. Їхнє значення полягає у верифікації валідності теоретичного концепту національної ідентичності.

В статті [1] нами було запропоновано два критерії, відповідно до яких визначається належність індивіда до нації: аскриптивний та діяльнісний. Якщо в першому випадку національна ідентичність індивіда визначається на основі приписаних ознак, які не вимагаються від індивіда жодної активної діяльності для підтвердження своєї ідентичності, то в другому випадку ідентичність розглядається як результат свідомої діяльності індивіда.

Відповідно до цих критерії можна виокремити чотири типи ідентичності² (див. Рис. 1).

		Діяльнісні критерії	
		+	-
Аскриптивні критерії	+	інтенсивний	аскриптивний
	-	консекутивний	невизначений

Рисунок 1. Типи національної ідентичності

Для перевірки цієї типології було використано запитання про важливість тих чи інших ознак, щоб вважатися українцем. Оскільки всього для оцінки респондентам було запропоновано 9 ознак, то було здійснено зменшення розмірності даних з допомогою експлораторного факторного аналізу (далі – ЕФА) методом категоріального аналізу головних компонент (*categorical principal components analysis*). Згаданий метод був обраний нами з огляду на те, що дозволяє квантифікувати порядкові дані в метричні. Така операція забезпечує отримання статистично більш обґрунтованих результатів ЕФА: мета ЕФА – виявлення факторів, які безпосередньо не вимірюються дослідником, а тому є латентними, проте здійснюють вплив на ті змінні, які підлягають безпосередньому спостереженню. Згадана модель ЕФА має сенс лише для метричних змінних, оскільки вплив латентних змінних (факторів) вимірюється їхнім “внеском” до значень спостережуваних змінних. У випадку порядкових даних дослідник має справу з монотонно зростаючими змінними, а тому розрахунок факторних коефіцієнтів немає жодного статистичного сенсу³.

Квантифікація порядкових даних⁴ дозволяє повною мірою використати результати ЕФА: замість розрахунку індексів, де всі змінні мають однакову вагу при розрахунку значення індексу, ЕФА дозволяє отримати факторну змінну, при обчисленні значень якої враховано внесок кожної змінної до результуючої змінної [3, с. 218–230], [6, с. 244–250].

Крім того, ЕФА було здійснено з використанням косокутного обертання (методом *direct oblimin*), оскільки такий вид аналізу є більш коректним. Ортогональне обертання означає, що дослідник *априорі* припускає, що отримані фактори не корелюють один з одним, хоча згадане припущення є лише гіпотезою, а тому не повинне виступати засновком для аналізу даних⁵. Згаданий факт має велике значення при верифікації типології національних ідентичностей: оскільки ми припускаємо існування типів ідентичностей, які надають однакового значення як аскриптивним, так і діяльнісним ознакам (інтенсивний та невизначений типи), то ортогональне обертання призведе до помилкової класифікації респондентів, які будуть зараховані не до цих груп, а до інших – “ортогональних”: консекутивного та аскриптивного типів.

¹ Розрахунок співвідношення шансів (*odds ratio*) підтверджує ці результати. Для Львова $o=19,8$, а для Донецька $o=9,95$ (в обох випадках значення співвідношення шансів статистично значимо відрізняється від 1), тобто для респондентів, які мають українську національність, імовірність вказати ідентифікувати себе з українцями є у 19,8 разів (для Львова) та 9,95 разів (для Донецька) більша, ніж для респондентів, які мають іншу національність за паспортом.

² Консекутивний тип ідентичності отримав назву від англ. *consecutive* – граматичного терміну, який означає “наслідковий; той, що настає після”. Використання поняття “діяльнісний тип” є хибним в цій ситуації, адже натякає на те, що індивід своїми діями підтверджує ідентичність. Натомість йдеться також і про уявлення, і про настанови індивіда щодо дій та діяльності як джерела ідентичності.

³ Більш детально про ЕФА та обчислення факторних значень, йдеться в [3, с. 225–226], [4, с. 126–134].

⁴ Проте слід врахувати, що результати квантифікації порядкових змінних залежать від конкретних результатів дослідження, а тому не мають універсального характеру: для одних і тих же запитань результати квантифікації можуть відрізнитися – залежно від бази даних [5, с. 50].

⁵ Більш детально про історію дискусії щодо більшої точності косокутного обертання, порівняно з ортогональним йдеться в [7, с. 190–191].

Результати ЕФА методом категоріального аналізу головних компонент з косокутним обертанням методом *direct oblimin* представлені у Табл. 2 (отримана факторна структура пояснює 62,02% дисперсії аналізованих змінних).

Таблиця 2.

Матриця факторного відображення (*pattern matrix*)

№	Ознаки	Фактори	
		1	2
1.	Народитися в Україні	0,91	-0,12
2.	Мати українське громадянство	0,9	-0,11
3.	Прожити в Україні більшу частину свого життя	0,76	0,1
4.	Бути українцем за національністю	0,63	0,22
5.	Бути віруючим християнином	0,4	0,25
6.	Відчувати відповідальність за Україну	-0,1	0,89
7.	Відчувати себе українцем	0,02	0,82
8.	Поважати українські закони та політичний устрій	0,1	0,72
9.	Знати українську мову	0,43	0,44

Результати ЕФА підтверджують валідність розподілу критеріїв визначення національної ідентичності на дві групи – аскриптивні (фактор 1) та діяльнісні (фактор 2). Крім того, отримано доволі несподівані результати: знання української мови є складовою обох критеріїв. Згаданий факт можна пояснити тим, що мова може бути “успадкована” індивідом від свого комунікативного середовища, а тому бути приписаною ознакою, а може бути свідомо ним вивчена, стаючи таким чином діяльнісною ознакою.

Подальший крок верифікації типології ідентичностей полягав у класифікації респондентів відповідно до значень обох факторів – аскриптивних та діяльнісних ознак. Як було зазначено вище, факторні змінні є більш чутливими до внеску кожної окремої змінної до значень факторної, а тому доцільніше використовувати значення факторів, а не звичайних індексів. Єдиний недолік обчислення факторних змінних на основі квантифікованих змінних полягає в тому, що останні є нормованими, і це робить неможливим інтерпретувати значення факторних змінних: нормовані змінні завжди мають середнє арифметичне, що дорівнює 0, а тому значення таких стандартизованих змінних чутливі до розподілу варіантів, а відтак не можуть бути порівнювані між собою⁶. Для подолання цієї перешкоди було здійснено “симетризацію” значень квантифікованих порядкових змінних щодо “умовного нуля”: варіанти відповідей “до певної міри важливо” і “не дуже важливо” повинні були мати однакові значення за модулем, але різні за знаком (результати “симетризації” представлено в Табл. 3).

Таблиця 3.

Значення “симетризованих” квантифікованих змінних

№	Варіанти відповідей	Номери змінних								
		1	2	3	4	5	6	7	8	9
1.	дуже важливо	-1,7	-1,8	-1,8	-1,9	-1,9	-1,9	-2,0	-1,9	-2,0
2.	до певної міри важливо	-0,5	-0,5	-0,4	-0,2	-0,1	0,0	-0,1	-0,4	-0,1
3.	не дуже важливо	0,5	0,5	0,4	0,2	0,1	0,0	0,1	0,4	0,1
4.	зовсім не важливо	1,4	1,7	1,7	1,2	1,0	1,3	1,0	1,0	1,1

На основі “симетризованих” змінних було обчислено значення факторних змінних. Відтак здійснено класифікацію респондентів за принципом, представленим у Рис. 2.

		Індекс аскриптивних компонентів (F_1)	
		$F_1 < 0$	$F_1 > 0$
Індекс діяльнісних компонентів (F_2)	$F_2 < 0$	Інтенсивна	Діяльнісна
	$F_2 > 0$	Аскриптивна	Невизначена

Рисунок 2. Типологія національних ідентичностей відповідно до значень індексів аскриптивних та діяльнісних компонентів ідентичності

Отримані результати представлено у Табл. 4.

⁶ Єдиний вид порівнянь для нормованих змінних – порівняння показників асиметрії та ексцесу розподілів варіант [8, с. 75]. Відтак, значення 0 в одному випадку однієї змінної може відповідати варіанту відповіді “до певної міри важливо”, а в іншому – “не дуже важливо” (якщо йдеться про 4-бальну шкалу, якою були виміряні 9 аналізованих змінних).

Таблиця 4.

Частотний та відсотковий розподіл респондентів відповідно до типу їхньої національної ідентичності

Тип ідентичності	%	<i>n</i>
Інтенсивний	76	1097
Консекутивний	4,4	64
Аскриптивний	14	202
Невизначений	5,5	80
ВСЬОГО	100	1443

З даних Табл. 4 випливає, що найбільш поширеним в українському суспільстві є інтенсивний тип ідентичності (76%), що можна сприймати як недолік запропонованої методики класифікації, тобто методичний артефакт. Для перевірки цього припущення, ми використали наступний метод. Оскільки кожен з типів ідентичності відповідає певному рівню усвідомлення індивідом своєї належності до української нації, то ми використали відповіді респондентів на питання про те, ким вони себе перш за все вважають. Нас цікавив тільки варіант відповіді "громадянином України", який описує рівень ідентифікації респондентів з українською державою, що декларує свій національний характер.

Таблиця 5.

Частка респондентів, що ідентифікують себе перш за все з громадянами України (відповідно до типу національної ідентичності)

Тип ідентичності	%
Інтенсивний	57,5
Консекутивний	46
Аскриптивний	45
Невизначений	26,6

З даних табл. 5 бачимо, що спостерігається певна закономірність: респонденти, яким притаманний невизначений тип ідентичності, попри те, що вважають себе українцями, доволі слабо ідентифікують себе з громадянами України. Натомість на протилежному полюсі знаходяться респонденти, які належать до інтенсивного типу національної ідентичності, доволі сильно ідентифікують себе з громадянами України. Проміжну позицію займають респонденти, що мають консекутивний або аскриптивний типи ідентичності⁷. Згаданий візуальний зв'язок було підтверджено шляхом порівняння *m* пропорцій та виокремлення груп цих пропорцій (в основі методу лежить використання критерію χ^2)⁸. Зокрема, виявлено три кластери ідентичностей відповідно до ідентифікації з громадянами України: 1) інтенсивний тип; 2) аскриптивний та діяльнісний типи; 3) невизначений типи. Отже, отриманий результат підтверджує валідність здійсненої класифікації респондентів на 4 типи ідентичності.

Проте і в цьому випадку ми вирішили провести подальшу перевірку отриманих результатів, щоб уникнути сумнівів в хибності отриманих результатів. Для цього ми здійснили аналіз відповідей респондентів, які мають національність іншу, аніж українська (*n* = 352), за поданою вище схемою. Якщо отримані результати співпали б для респондентів, що мають українську ідентичність, та респондентів, що її не мають, то це означало б хибність отриманих результатів. Адже у питання про ознаки, необхідні для того, щоб вважатися українцем/українкою, описують критерії ідентифікації з українською нацією. Проте у випадку з респондентами, які мають українську національність, йдеться про критерії, на основі яких вони себе зараховують до української нації, то у випадку респондентів, які мають іншу національність, йдеться про стереотипи про те, яким ознакам відповідає / повинен відповідати представник української нації. Відтак, якщо у випадку респондентів з українською національністю частка тих, хто ідентифікує себе з громадянами України повинна бути найвищою у представників інтенсивного типу ідентичності, то у випадку респондентів, які мають іншу національність, така частка повинна бути найменшою серед тих, хто сприймає українську ідентичність як таку, що відповідає аскриптивному типові, адже поняття "національність" з часів

⁷ Отримані результати можна було пояснити регіональними відмінностями між поширеністю різних типів ідентичності, що означало б визначальний вплив регіону (та його історичного минулого) на силу національної ідентифікації, проте аналіз двомірного розподілу респондентів відповідно до типів ідентичності та регіонів проживання показав, що залежність дуже слабка: використано міру відносної невизначеності $\lambda_{y/x}=0,021$ ($p<0,01$) [3, с. 126–130] (навіть якщо врахувати, що цей коефіцієнт зростає нелінійно, причому значення коефіцієнта зростають повільніше, ніж залежність між величинами [9, с. 150–151], значення коефіцієнта $\lambda_{y/x}$ все одно вказує на слабкий зв'язок).

⁸ Більш детально метод аналізу описаний в праці [10, с. 150–155]: при аналізі використовують дані про частку досліджуваної ознаки в окремій підвибірці та кількість респондентів в підвибірці.

СРСР сприймалося в аскриптивних термінах [11, с. 49–57]. А відтак, респонденти, які не мають української національності, та вважають, що українська ідентичність є аскриптивною, менше ідентифікуватимуть себе з громадянами України. А найбільша частка тих, хто ідентифікує себе з громадянами України, повинна бути серед респондентів, які вважають, що українська ідентичність є консекутивною.

Результати ЕФА методом категоріального аналізу головних компонент з косокутним обертянням *direct oblimin*, представлені у Табл. 6.

Таблиця 6.

Матриця факторного відображення (*pattern matrix*)

№	Ознаки	Фактори	
		1	2
1.	Народитися в Україні	0,86	-0,06
2.	Мати українське громадянство	0,74	0,11
3.	Прожити в Україні більшу частину свого життя	0,76	0,09
4.	Бути українцем за національністю	0,62	0,15
5.	Бути віруючим християнином	0,61	-0,2
6.	Знати українську мову	0,5	0,37
7.	Відчувати відповідальність за Україну	-0,06	0,88
8.	Поважати українські закони та політичний устрій	-0,02	0,8
9.	Відчувати себе українцем	0,16	0,76

Отримані результати в цілому відповідають результатам ЕФА для респондентів з українською національністю (частка поясненої дисперсії 58,9%), окрім того, що знання української мови більш тяжіє до групи аскриптивних критеріїв. Іншою цікавою відмінністю є те, що коефіцієнт кореляції Пірсона між двома факторами дорівнює 0,31, в той час як для респондентів з українською національністю він дорівнював 0,52. Отже, у випадку респондентів, які мають іншу національність, факторна структура є більш ортогональною.

Під час здійснення подальшого аналізу було "симетризовано" квантифіковані змінні за поданою вище схемою, розраховано значення факторних змінних та здійснено класифікацію на типи ідентичності за тими ж принципами, що і у випадку респондентів з українською національністю. Проте в цьому випадку наголосимо, що отриманий результат показує *уявлення* респондентів про характер української ідентичності (результати представлені у Табл. 7).

Таблиця 7.

Уявлення респондентів про характер української національної ідентичності

Тип ідентичності	%	<i>n</i>
Інтенсивний	52,14	183
Консекутивний	33,9	119
Аскриптивний	1,99	7
Невизначений	11,97	42
ВСЬОГО	100	351

Подальший крок аналізу полягав у обчисленні частки респондентів, які ідентифікують себе з громадянами України відповідно до їхніх уявлень про характер української ідентичності.

Таблиця 8.

Частка респондентів, що ідентифікують себе перш за все з громадянами України (відповідно до уявлень про характер української національної ідентичності)

Тип ідентичності	%
Інтенсивний	48,63
Консекутивний	40,34
Аскриптивний	14,29
Невизначений	23,81

Якщо порівняти дані Табл. 8 та Табл. 5, то можна помітити низку відмінностей, які підтверджують гіпотезу про валідність запропонованої типології національної ідентичності: у випадку респондентів, які мають відмінну від української національність, найменша частка тих, хто ідентифікує себе з громадянами України і одночасно вважають, що українська національна ідентичність має аскриптивний характер. Аналіз *m* пропорцій, описаний вище, дозволив виокремити дві групи підвибірок: респондентів, які вважають, що українська ідентичність має інтенсивний або консекутивний характер, та респондентів, які вважають, що українська ідентичність має аскриптивний характер, або не мають жодних чітких уявлень про характер

української ідентичності. Отримані результати частково підтверджують висловлені гіпотези (насправді, найбільша частка респондентів, які ідентифікують себе з громадянами України, в підвибірці тих, хто вважає, що українська ідентичність має інтенсивний характер), а тому дозволяють зробити висновок, що типологія національних ідентичностей є валідною та може застосовуватися при вивченні українського суспільства та української нації. Проте згадана типологія спирається виключно на уявлення респондентів про суть української національної ідентичності, а тому потребує доповнення складовою настанов та практик, які дозволять більш точно диференціювати типи української національної ідентичності.

Література:

1. Судин Д. Національна ідентичність з функціоналістської перспективи: сутність та основні типи / Данило Судин // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. – № 993. Серія “Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи”. – Вип. 29. – Харків: Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна, 2012. – С. 12–16.
 2. Судин Д. Феномен нації з перспективи функціонального підходу в соціології / Данило Судин // Український соціологічний журнал. – 2011. – № 1–2. – С. 9–13.
 3. Паніотто В. Статистичний аналіз соціологічних даних / В.І. Паніотто, В.С. Максименко, Н.М. Харченко. – Київ: Видавничий дім “КМ Академія”, 2004. – 270 с.
 4. Осипов Г. Методы измерения в социологии / Г.В. Осипов, Э.П. Андреев. – Москва: Издательство “Наука”, 1977. – 183 с.
 5. Meulman J. Principal Components Analysis with Nonlinear Optimal Scaling Transformations for Ordinal and Nominal Data / Jacqueline J. Meulman, Anita J. van der Kooij, Willem J. Heiser // Handbook of Quantitative Methodology for the Social Sciences / Ed. by D. Kaplan. – Thousand Oaks, CA: Sage Publications, Inc., 2004. – P. 49–70.
 6. Иберла К. Факторный анализ / К. Иберла. – Москва: Статистика, 1980. – 398 с.
 7. Кэттел Р. Принципы и процедуры однозначного поворота в факторном анализе / Р.Б. Кэттел, Дев Ханна // Статистические методы для ЭВМ / Под ред. К. Энслейна, Э. Рэлстона, Г.С. Уилфа. – Москва: Наука, 1986. – С. 184–218.
 8. Кендалл М. Теория распределений / М. Кендалл, А. Стьюарт. – Москва: Издательство “Наука”, 1966. – 588 с.
 9. Статистические методы анализа информации в социологических исследованиях / Под ред. Г.В. Осипова. – Москва: Наука, 1979. – 319 с.
 10. Флейс Дж. Статистические методы для изучения таблиц долей и пропорций / Дж. Флейс. – Москва: Финансы и статистика, 1989. – 319 с.
- Брюбейкер Р. Переобрамлений націоналізм. Статус нації та національне питання у новій Європі / Роджерс Брюбейкер. – Львів: Кальварія, 2006.